कारिकावली

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
नई दिल्ली

श्रीविश्वनाथन्यायापञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यामुक्तावलीसंवलिता

दिनकरी-रामरूद्रीव्याख्याभ्यां

च सनाथीकृता

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह्व

नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा

टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी

नई दिल्ली- 110058

भूमिकेयम्--

श्रीदत्तो विजयते।

अयि महाशयाः ! विदितमेवैतच्छ्रीमताम् यत्सकलप्राणिसमभिलषितायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तावात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव साधनभावं प्रतिपादयन्ति "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादयः सकलप्रमाणमौलिभूताः श्रुतय इति। तत्र च दर्शनमनूद्य विहितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेष्वसंभावनादिसकलधीदोषनिरासफलकं मननमेवाभ्यर्हिततमम्। मननं चेदं सपरिकरैर्हेतुभिरनुमानमेव। तच्चेदमनुमानं यथा चिरन्तनैः कणादगौतमादिभिर्महर्षिभिर्नव्यैश्च गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिः कुशाग्रधिषणैर्व्युत्पादितं नैवमन्यैः कैश्चिदपि तन्त्रकारैरित्यत्रान्तरङ्गमेव विदुषां प्रमाणमिति न तदुपन्यासे प्रयोजनं किञ्चिदपि। अयमेव हि न्यायशास्त्रस्यास्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषो यत्खलु सर्वविचारमूलभूतस्यानुमानयाथात्म्यस्य प्रकाशकत्वं नाम। नहि तादृशमिह जगति किमपि तन्त्रं नाम यदुताधिगतन्यायशास्त्रार्थयाथात्म्यः स्वकीययैव प्रज्ञया समालोचयितुं न शक्नुयात्। अत एवोक्तम्—'काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारक"मित्यनुभवसिद्धार्थबोधकं वचनं कैश्चित्। तत्र पाणिनीयं शास्त्रं पदज्ञानद्वारा यथा सर्वशास्त्रप्रविविक्षुमुपकरोति तथा काणादपदेन विवक्षितं न्यायशास्त्रमपि पदार्थवाक्यार्थानुमानतत्त्वप्रबोधनद्वारा तमुपकरोतीति। तत्राप्यभ्यर्हिततया न्यायशास्त्रस्य श्लोकार्धे तद्वाचककाणादपदस्य प्रथमं प्रवेशः। तच्चेदं सर्वशास्त्रोपकारकं न्यायशास्त्रमनेकसूक्ष्मतरविचारप्रतिपादकग्रन्थसंकुलं महासागरायमाणमालोक्य तत्र प्रविविक्षूणां स्थूलबुद्धीनां प्रवेशाय न्यायवैशेषिकशास्त्रपदार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवेशयोग्यतापादकबुद्धिसौक्ष्म्यतामाधातुं राजीवतत्सदृशास्मदादिवशंवदः श्रीमान् विश्वनाथन्याय-

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठं
१ प्रत्यक्षखण्डम् १-२८३	
मङ्गलवादः	१
उद्देशग्रन्थः	४०
मीमांसकमते शक्तिसादृश्यपूर्वपक्षः	४८
शक्तिखण्डनम्	५२
सादृश्यखण्डनम्	५५
द्रव्यविभागः	६१
तमोविषयकपूर्वपक्षः	६७
तमःखण्डनम्	६९
गुणविभागः	७२
कर्मविभागः	७३
सामान्यनिरूपणम्	७४
विशेषपदार्थनिरूपणम्	८०
समवायनिरूपणम्	८५
अभावविभागः	९१
साधर्म्यनिरूपणम्	१०१
कारणत्वनिरूपणम्	१०७
अन्यथासिद्धिनिरूपणम्	११७
वैधर्म्यनिरूपणम्	१२९
द्रव्येषु पृथिव्यादिप्रत्येकवृत्तिगुणानांपरिगणनम्	१४०
पृथिवीनिरूपणम्	१४२
जलनिरूपणम्	१६४
तेजोनिरूपणम्	१७३
वायुनिरूपणम्	१८३
आकाशनिरूपणम्	१८९
कालनिरूपणम्	१९५
दिक्निरूपणम्	२०३
आत्मनिरूपणम्	२०४
प्रासङ्गिकबुद्धिनिरूपणम्	२३२
अनुभूतिविभागनिरूपणम्	२३३
प्रत्यक्षनिरूपणम्	२४०
अलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	२७२
२ अनुमानखण्डम् २८४-३५०	
अनुमितिव्युत्पादनम्	२८४
परामर्शनिरूपणम्	२८७
पूर्वपक्षव्याप्तिनिरूपणम्	२९५
सिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणम्	२९७
पक्षतानिरूपणम्	३०८
हेत्वाभासनिरूपणम्	३१८
३ उपमानखण्डम् ३५१-३५५	
उपमितिव्युत्पादनम्	३५१
४ शब्दखण्डम् ३५६-४३०	
शक्तिविचारः	३५६
लक्षणानिरूपणम्	३९९
आसत्तिनिरूपणम्	४०९
योग्यतानिरूपणम्	४१९
आकाङ्क्षातात्पर्यनिरूपणम्	४२३
५ स्मृतिनिरूपणम् ४३१-४३२	
६ मनोनिरूपणम् ४३३-४३४	
७ गुणनिरूपणम् ४३५-५३९	
मूर्तवृत्तित्वादिभेदनिरूपणम्	४३७
रूपनिरूपणम्	४३९
रसनिरूपणम्	४४५
गन्धनिरूपणम्	४४९
स्पर्शनिरूपणम्	४४९
संख्यानिरूपणम्	४५०
परिमाणनिरूपणम्	४६९
पृथक्त्वनिरूपणम्	४६८
संयोगनिरूपणम्	४७०
विभागनिरूपणम्	४७१
परत्वापरत्वनिरूपणम्	४७४
बुद्धिनिरूपणम्	४७५
प्रामाण्यविचारनिरूपणम्	४८०
व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम्	४९२
उपाधिविचारः	४९४
वैशेषिकमतखण्डनम्	४९६
अनुमानविभागः	४९८
व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणम्	५०१
अर्थापत्त्यादीनामतिरिक्तप्रमाणतानिरासः	५०१
सुखनिरूपणम्	५०२
दुःखनिरूपणम्	५०२
इच्छानिरूपणम्	५०३
द्वेषनिरूपणम्	५०६
प्रयत्ननिरूपणम्	५०६
गुरुत्वनिरूपणम्	५२७
द्रवत्वनिरूपणम्	५२७
स्नेहनिरूपणम्	५२९
संस्कारनिरूपणम्	५२९
धर्माधर्मनिरूपणम्	५३१
शब्दनिरूपणम्	५३७

श्रीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संवलिता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।
भवो[2] भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं
भारद्वाजकुलाम्बुधौ विधुमिव श्रीगौरवास्याम्बुजात् ।
ज्ञात्वाऽशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थांस्तनुते यथामति महादेवः परेषां कृते ॥ १ ॥

तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विश्वनाथपञ्चाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निबन्धनं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते—**चूडामणी-**

रामरुद्री ।

तातस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्चरणे प्रणम्य ।
श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय लीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥
जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपात्तातात्पुनः परमदैवतमन्यदत्र ।
तस्मादिमां कृतिमिहाद्य तरङ्गिणीत्वात्पाद्याय तच्चरणयोः परिकल्पयामि ॥ २ ॥
तरङ्गिणीयं सफलोक्तिवाचा मुदे बुधानां तरसा विदे च ।
भूयात्सदालं निखिलाण्डभाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूषितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्यां चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताय कृतं तातनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति—**लक्ष्मीति** । गूढार्थांस्तनुते विस्तारयतीत्यर्थः । अर्थस्य विस्तारो नाम नानाजनसंबन्धः । स च संबन्धः प्रकृते स्वविषयकज्ञान[3]वत्त्वमेवेति भावः । तत्रतावदिति । निपातो वाक्यालङ्कारे । **शिष्या अप्येवं कुर्युरितीति** । अत्रेतिशब्दस्य उक्ताकारकाभिप्रायोऽर्थः ।

---

१ अभूततद्भावे च्विः. २ भवति जगदस्मात्. ३ तथाच गूढार्थविषयकज्ञानजनकव्यापारवानित्यर्थः.

ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतज-

दिनकरी ।

नह्मिति प्रत्यक्षापत्तिः; अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् । कालदि-शोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पट इत्याद्यनुगताकार-प्रत्ययात् । मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाय विनि-गमनाविरह इत्याशयः । अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति । **मूले द्रव्याणीति** । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं ननु गुणा-श्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । **मुक्तावल्यां किं मानमिति** । किंशब्दः प्रश्ने । **ननु** द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह—**नहीति** । **तत्र** । द्रव्यत्वजातौ । **घृतेति** ।

रामरुद्री ।

शरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवशेन सृष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादि-शरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं तददृष्टजन्यत्वं वा तत्कृतिजन्य-चेष्टावत्त्वं वा । नाद्यद्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोरभावात् । नापि तृतीयः, सम-वायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेने-श्वरकृतेरवच्छेदकतया क्वाप्यसत्वात् । कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया एव तत्राङ्गीका-रात् । ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । **अयोग्यत्वस्यै-वेति** । मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः । तेन शब्दस्य श्रावणत्वेपि न क्षतिरिति भावः । **त्रसरेणूनिति** । नवीनमते[1] अवयवधारायास्त्र्यणुकेष्वेव विश्रान्तेस्ते-षामेवासमवेतत्वादिति भावः । **विनिर्गमनाविरह[2] इति** । तथाचानेकद्रव्य-व्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचित-मिति भावः । **ननु** द्रव्याणीति मूलवाक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेपि नानुप-पत्तिः गुणवदाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसंभवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधना-यासो विफल इत्याशङ्कामपनेतुं मूले[3] द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्था-पयति—**द्रव्यपदमिति** । **प्रश्न इति** । जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः । घट-कत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच मूलस्थकिंशब्दः जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः । उत्तर-वाक्येन प्रमाणसामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासंभवादिति भावः । **घृतादिष्विति** । नच घटादावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्य-भावे बीजसूचनाय घृताद्युपादानात् । तथाहि अनुगताकृतिव्यंग्या हि मनुष्यत्वादि-जातिः, नहि नव द्रव्येष्वनुगताकृतिः काचित्संभवति, घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदा

---

१ दीधितिकारमते. २ एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना. ३ घटकत्वं सप्तम्यर्थः तस्यच द्रव्यपदेऽन्वयस्तथा च मूलघटकद्रव्यपदस्येत्यर्थः.

तुप्रभृतिषु द्रव्यत्वाग्रहादिति[1] चेन्न । कार्यसमवायिकारणताव-

दिनकरी ।

तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधार-णद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः । **कार्येति** । कार्यत्वं प्राग-भावप्रतियोगित्वं । न च ध्वंससाधारण्यं । सत्वेन विशेषणीयत्वात् । अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तादात्म्यं, यत्र समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात्[2] । **ननु** जन्यसत्व-रूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः । न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धेन[3] नीलस्य हेतुतयैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्[4] कालि-

रामरुद्री ।

नैकाकृतिः कठिनत्वद्रवत्वयोरनियतत्वादिति भावः । **पामराणामिति** । पण्डि-तानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वज्ञानसंभवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तं । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्तस्यापि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात् तदभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षम् प्रमाणमिति भावः । **ननु** किमिदं द्रव्य-त्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं, न जातिरूपं ध्वंससाधारण्यात् । नाप्युपाधिरूपं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादित्याशङ्कायां तन्निर्वक्ति—**कार्यत्वमिति** । **नचेति** । द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेपि प्रागभावप्रतियो-गित्वस्य सत्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः । **नन्विति** । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकताघट-कसंसर्गता स्वीकरणीया, सत्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तथाविध-संसर्गता कल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याह—**जन्यसत्वरूपेति** । **स्वाश्रयस-मवेतद्रव्यत्वेति** । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय संबन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः । **नन्वेवमुक्तकार्यकारणभाव-**विरहेप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति सिद्धं नः समीहितमित्यत आह—**कार्यत्वस्येति** । **ननु** तर्हि लाघवात्कालिकसंब-न्धेन घटत्ववत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह—**कालिकसंबन्धेनेति** ।

---

१ पामराणामिति शेषः. २ तथाच समवायसंबन्धेन कार्यत्वावच्छिन्नंप्रति तादा-त्म्यसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ स्वं नीलम्. ४ इदमुपलक्षणं,कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अवच्छेद्यावच्छेदकयोरैक्यमपि दोषान्तर-मिति. ५ स्वं नीलम्.